XVI-XIX ASRLARDA O'RTA OSIYO XONLIKLARIDA ILM-FAN VA MA'RIFAT RIVOJI

Buxoro shahar 1- son texnikumi o'qituvchisi
Xakimova Muqaddam Murodilloyevna

Kalit so'zlar : madaniy hayot,maktabxona ,masjid,odob-axloq me'yorlari,adabiy muhit,ilm-fan,madrasa

Kirish.

XVI-XIX asrlarda O'rta Osiyo xonliklarida ilm-fan va ma'rifat rivojlandi. Shayboniylar davrida mamlakat madaniy hayotining asosiy markazlari an'anaviy ravishda Samarqand va Buxoro bo'lib qolavergan. Abdullaxon II Buxoroni uzil-kesil davlat poytaxtiga aylantirgan va u yerda "madrasa, masjidlar, darvishlar xonaqohlari, daryolardagi ko'priklar, savdo yo'llarida yaxshi himoyalangan to'xtash joylari (rabotlar) va boshqa foydali binolarni qurishda cheksiz xatti- harakatlarni amalga oshirgan".

Shayboniylar davrida madaniy hayotning ko'plab jabhalari: adabiyot, tarix, xattotlik, musiqa, epigrafika, me'morchilik, naqqoshlik san'ati, tasviriy san'at, fiqh, tibbiyot, riyozat (matematika), handasa (geometriya), astronomiya (ilmi nujum) rivojlandi. Bu davrda yaratilgan adabiy asarlar orasida buxorolik adabiyotshunos olim va shoir Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" (Do'stlar yodnomasi) asari davr haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim qiladi.

Abdullaxon II ga atab yozilgan mazkur asar O'rta Osiyo, Eron va Hindistondagi adabiy muhit haqida boy ma'lumotlar beruvchi muhim manba hisoblanadi.

Hukmron sulola vakillari adabiyot rivojiga homiylik qilish bilan birga o'zlari ham ijod bilan shug'ullanganlar. Xususan, Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon II, Do'st Muhammad Sulton (Navro'z Ahmadxonning o'g'li) kabilarning ayrim asarlari va g'azallari bizgacha yetib kelgan.

XVII-XVIII asming birinchi yarmida ham Buxoroda tarix fani sohasida qator tarixiy asarlar yozildi. Xususan, Muhammad Yusuf Munshiyamg „Tarixi Muqimxoniy“, Muhammad Amin Buxoriymng „Ubaydullanoma“ va Abdurahmon Tolening „Abulfayzxon tarixi“ kabi asarlari shular jumlasidandir.

Umarxon Qo‘qon adabiy muhitining shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Qolaversa, o‘zi ham **Amiriy** taxallusi bilan o‘zbek va fors tillarida she’rlar bitgan. Umarxon Qo‘qonda ilm-fan va adabiyotning gullab-yashnashi uchun sharoit yaratadi. Umarxon davrida Qo‘qon, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram, Taraz kabi shaharlarda masjid va madrasalar quriladi. Yangi Shahrixon shahriga asos solinadi. Umarxon Lutfiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedilni o‘ziga ustoz sanab, ularning asarlarini o‘qib, ijod sirlarini o‘rgangan.
Ularga ergashib ijod qilgan, g‘azallariga muxammaslar bitgan. Uning atrofida 70 dan ortiq shoir yig‘ilgan.

Uvaysiy (taxallusi; ismi Jahon) (1779–1845) – shoira, ma’rifatparvar. Uvaysiy oilada xat-savodini chiqarib, avval xalfa, so‘ngra onasining yonida maktabdorlik qilgan. Akasi Oxunjon hofizdan she’riyat ilmini o‘rgangan, tez orada shoira, otin sifatida tanilgan. U, ayniqsa, aruzni, muammo (she’rda fikrni yashirib ifodalash) san’atini mukammal egallagan. Qo‘qon adabiy muhiti bilan yaqinlashib, mushoiralarda qatnashgan. Saroyda Nodira va boshqa xotin-qizlarga she’riyat ilmidan dars berib, ustozlik qilgan. Uvaysiy Nodira bilan Konibodom, Xo‘jand, O‘ratepa, Toshkent, Andijon kabi shaharlarga safar qilgan. 1842-yilda Buxoro amiri Nasrullaxon Qo‘qonni egallagach, Marg‘ilonga qaytib, umrining oxirigacha shu yerda yashagan. Uvaysiy o‘zbek mumtoz she’riyatining barcha janrlarida ijod qilgan.

Munisning “Firdavs ul-iqbol” asari uzoq tarixiy davrni qamrab olgan bo‘lib, Markaziy Osiyo, ayniqsa, Xiva xonligi tarixini o‘rganishda qimmatli manbadir. Asarda Xorazmning qadimgi davrdan 1825-yilgacha bo‘lgan tarixi bayon etilgan bo‘lib, unda toj-taxt, boylik uchun olib borilgan kurashlar, shuningdek, Xiva

xonlarining qo‘shni turkman va qoraqalpoq xalqlari bilan bo‘lgan munosabatlari haqida qimmatli ma’lumotlar beradi.

Buxoro xonligida madrasa ta’limi uch bosqichli bo‘lib, uning har bir bosqichida 7 yil dan o’qilgan va o‘quv jarayoni 21 yil davom etgan. 0‘quvchilar ilohiyot ilmi, hisob-kitob, handasa, fiqh, mantiq, musiqa, she’r san’atidan ilm olishgan.

XVII-XVIII asrlarda shahar va qishloqlarda ko‘plab maktabxonalar faoliyat ko’rsatgan.

Qo’qon xonligida 350 ta maktabxona faoliyat ko‘rsatgan. Boshlang’ich maktab bolalarga umumiy ma’lumot beruvchi va xat-savod chiqarish maskani edi. Unda arab imlosida savod chiqarish, yozish va o’qish ko‘nikmalari shakllantirilgan. Shuningdek, hisoblash qoidalari va ko‘nikmalari hosil qildirilgan. Tevarak- atrof, jamiyat, islom dini haqida bilim va tushunchalar berilgan. Shuningdek, odob-axloq me’yorlariga amal qilish o‘rgatilgan. Maktabxonalarda dars mashg‘ulotlari quyosh chiqishidan to kechgacha davom etgan. Juma va bayram kunlari dars mashg‘ulotlari bo‘lmagan. Yoz fasli va ramazon (ro‘za) oyida o‘quvchilarga ta’til berilgan.

Mazkur davrda ilm olish pulli xizmat turi sifatida qaralgan. Madrasada ta’lim olish istagida borgan bolani otasi dars o’tuvchi ustozga turli xil to’lovlar amalga oshirishi joiz bo’lgan.Masalan,supurgi puli, bo’yra puli ….Bepul tarzda ham faoliyat yuritgan madrasalar ham bo’lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1.A. Sobirov, O‘zbekiston tarixi: O‘rta asrlar, Toshkent, 2005.

2.R. Baratov, Markaziy Osiyo xonliklari va ularning ijtimoiy-siyosiy tizimi, Samarqand, 2010.

3.B. Karimov, Buxoro xonligi va ta’lim tizimi, Toshkent, 2012.

4.M. Qosimov, Xiva va Qo‘qon xonliklarida madrasalar tarixi, Urganch, 2008.

5.M. H. Turaev, O‘rta Osiyo tarixi: 16–19 asrlar, Toshkent, 1997.